

A hitviták magyarországi társadalomtörténete,
funkcióváltásai, műfaji rendszere és adattára a XVI-XVIII. században

Részletes jelentés a kutatás eredményeiről és folyamatáról

A fenti kutatásra 2001. január 1-től 2004. december 31-ig nyertünk el az OTKA-tól pénzügyi támogatást. Négy évre szóló konkrét kutatási tervünk megvalósításához 2005. június 30-ig kértünk haladékokat, amelyet az OTKA illetékes zsűrije 2005. december 31-ig adott meg. A kutatás indokairól, távlati céljáról, a négy évre vonatkozó konkrét munkaterv megvalósításáról, az elért eredményekről, és a munka folytathatóságáról az alábbiakban számolok be.

A hitviták a reformáció és a katolikus megújulás korának, mintegy 150 évnek jellegzetes kommunikációs formájának tekinthetők. Hitviták kísérték a reformáció folyamatának kialakulását, hitvitákban bírálták és támadták a régi egyház elavultnak vagy emberi szerzésnek tartott tanításait, intézményeit, liturgiai szokásait, az egyházi életben tapasztalható visszaéléseket, az egyház világi hatalmát, de hitviták kísérték a reformáció tanításainak lassú kikristályosodását, a protestáns egyházak polarizálódását, belső rendjük kialakítását, és a társadalom életébe való jogi, gazdasági, politikai beilleszkedését. Mindennek megfelelően a hitvitáknak számos szóbeli és írásbeli formája, műfaja és funkciója alakult ki. A hitviták története és teológiai tartalma iránt hagyományosan érdeklődik az egyház- és dogmatörténet, az utóbbi évtizedekben azonban Európa-szerte egyre inkább megjelentek a kutatásokban irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti, antropológiai és más szempontok is.

A hitviták iránti érdeklődés az elmúlt 30-40 év szakirodalmában Magyarországon is egyre árnyaltabbá vált, több tudományterületen is megerősödött, de a hitviták önálló, sajátos jelenségként hazánkban korábban nem váltak rendszeres kutatás tárgyává. Ezért fogalmaztuk meg 1999-ben az európai és hazai kutatási trendekkel összhangban OTKA-pályázatunkat *A hitviták magyarországi társadalomtörténete, funkcióváltásai, műfaji rendszere és adattára a XVI-XVIII. században* címmel. A kutatás két okból is igen sokat ígérő a magyarországi forrásanyagban. Egyrészt a Kárpát-medencében páratlan sokféleségben voltak jelen és alakultak ki különböző vallások és egyházak. Katolikus, evangélikus, református, unitárius, görögkeleti, zsidó és mohamedán tömegek és egyházak éltek itt egymás mellett egy időben. Ez a sokféleség Európa más tájain sehol sem lelhető fel. Mindenki vitázik mindenkivel, ezért

az itteni vitákban megtalálható az európai viták minden témája és teljes érvkészlete. Másrészt, bár a magyarországi forrásanyag is igen nagy terjedelmű, mégsem olyan irdatlan, hogy kitartó és rendszeres munkával elérhetetlen lenne teljes áttekintése és regisztrálása.

Mindennek megfelelően kutatásainkat a távlatokban kettős céllal indítottuk el. 1, Rá kell irányítani a kutatás figyelmét a hitvitákra, mint önálló jelenségre. Szükséges a hitviták típusaival, korszakaival, a hozzájuk kapcsolódó elméleti, irodalmi, egyháztörténeti stb... kérdésekkel és az egyes viták történetével monografikusan is foglalkozni. 2, Mindennek segítésére össze kell gyűjteni egy Adattárat a magyarországi hitvitákról, lezajlásukról, forrásaikról és szakirodalmukról egyaránt.

Négy évre szóló munkatervünk célkitűzése a távlati céloknak megfelelően szintén kettős volt. 1, A munkaterv középpontjában egy hitvita-konferencia szervezése és megtartása állt. A konferencia anyagából és a kutatás más eredményeiből egy tanulmánykötet kéziratának nyomtatásra való előkészítését terveztük. 2, Emellett a tervezett Adattár anyaggyűjtési elveinek és gyakorlatának kialakítását akartuk elvégezni, valamint elkezdni a hitviták nyilvántartásba-vételét. Ezeket a célokat 2004. december 31-ig lényegében sikerült teljesítenünk.

A tervezett konferenciára 2004. március 25-26-án került sor Miskolcon *A hitviták műfajai, argumentációja és funkciói* címmel. A konferencia anyagát 2004 végére a kutatás során keletkezett néhány más tanulmánnyal kiegészítve kötetté szerkesztettük. Kutatási határidőnk fél éves meghosszabbítását azért kértük, hogy az anyagot ki is nyomtathassuk. Ezt az eredeti terven túlmenő feladatot is megoldottuk, a tanulmánykötet „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*”. *Tanulmányok XVI-XVII. századi hitvitáinkról* (Miskolc 2005, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék) címmel az OTKA-támogatás feltüntetésével 2005 júniusában meg is jelent. Emellett a négy év alatt valóban kidolgoztuk az adatgyűjtés elveit és gyakorlati módszereit. Az erre vonatkozó tervtanulmányt a konferenciakötetben szintén publikáltuk. Ez alapján megkezdődött a hitviták nyilvántartásba-vétele is. Az eddigi adatgyűjtés papíron archivált és lemezre mentett változata a Miskolci Régi Magyar Tanszéken rendelkezésre áll.

A konkrét munka a legalapvetőbb adattárakról egy kizárólag belső használatra szánt bibliográfia összeállításával kezdődött (készítője Nagy Júlia), a nemzetközi szakirodalomról Kecskeméti Gábor készített hasonló igénnyel összeállítást. Megindult az adattári anyaggyűjtés is. 2002 elejére azonban kiderült, hogy az eredetileg tervezett kérdőíves, manuális adatgyűjtés helyett lehetséges és célszerűbb is számítógépes adatbázist tervezni. Ehhez viszont újra át

kellett gondolni az adatgyűjtés elveit, újra pontosan definiálni kellett a hitviták leírására használt különböző fogalmakat, s ezek alapján kérdőívünket az elektronikus adatkezelés igényeinek megfelelően kellett átalakítani. Ennek a munkának a segítésére külső szakemberként Káldos Jánost vontuk be, aki széles körű régi magyar irodalmi kutatási tapasztalatokkal rendelkezik, s e mellett jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár számítógépes szakembere is. A *Hitvita nyilvántartó lap*, valamint a *Hitvita dokumentum nyilvántartólap* és a hozzájuk tartozó *Kitöltési útmutató* a kutatási programmal párhuzamosan futó hitvita speciális kollégiumon folytatott viták során alakult ki. Mindezt *A 16-17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete* (in „*Tenger az igaz hitrül való...*” 251-299) című tanulmányomban publikáltam. A kitöltési útmutató munkaeszközként használt változata némileg bővebb a publikált szövegnél, mivel az számos apró gyakorlati kérdésre nézve is tartalmaz utasításokat. Ez után az átalakított *Hitvita nyilvántartó lap* segítségével újra kezdődött az anyaggyűjtés, amely a későbbiekben csekély szoftver munkával elektronikus adatbázissá lesz alakítható. Meg kell jegyezni, hogy az adatgyűjtés elsősorban Varga Bernadett, Koncz Attila és Nagy Júlia PhD-hallgatók feladata lett volna. Varga Bernadett azonban GyES igénybevétele, Koncz Attila pedig munkahelyváltás miatt hamar kivált a munkából. Pótlásukra csupán egy újabb PhD-hallgatót, Kedves Csabát tudtuk bevonni a feladatokba, de az ő betanítása is hosszabb időt vett igénybe. Mindezt a munkának ez a része az eredetileg vágyotthoz képest csak szerényebb mértékben haladt előre.

A kiváltak pótlására belépő másik fiatal, a kiváló munkát végző Tasi Réka a konferencia szervezésében és a tanulmánykötet szerkesztésében kapott feladatokat. 2003-ban ugyanis tevékenységünk középpontjában már a konferencia előkészítése és a kutatási program résztvevői által tartandó referátumok megírása állt. A konferenciára, mint említettük, 2004. március 25-26-án került sor a Miskolci Akadémiai Bizottság székházában. Előadóink voltak a hitviták tanulmányozásának legkiválóbb hazai szakértői, és az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeinek a témával foglalkozó más oktatói: Balázs Mihály és Viskolcz Noémi (JATE), Bitskey István és Oláh Szabolcs (KLTE), Hargittay Emil (PPKE), Petrőczy Éva (KGRE), Szentpéteri Márton (ELTE). P. Vásárhelyi Judit (OSzK). A konferencia szervezésére tulajdonképpen nemzetközi keretek között került sor, hiszen kiváló előadással lépett fel Tóth Zsombor a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetem oktatója, és Baricz Ágnes ugyanazon egyetem PhD-hallgatója. A miskolci egyetem történészei közül pedig Fazekas Csaba tanulmánya aratott sikert. A jelen kutatási program résztvevői közül öten jelentettek meg dolgozatot munkájukról a konferenciakötetben: Kecskeméti Gábor: Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem - - Tasi Réka: „Könnyű volna megtorkolni”. Polémikus

hang a 17-18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben - - Nagy Júlia: Hitvitázó drámák a 16-18. században - - Szigeti Jenő: Hitvita a látomásban. Gál József 18. századi látása és az iskoladráma - - Heltai János: A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601-1655) - - Ugyanó: A 16-17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete.

2004 hátralévő részét a kötet kéziratának nyomtatásra való előkészítése töltötte ki. A tanulmányokat Heltai János lektorálta, a szerkesztés gyakorlati feladatait, a jegyzetek egységesítését, a névmutató készítését Tasi Réka végezte el Kecskeméti Gábor segítségével. 2005 első felében került sor a nyomdai munkálatokra és a korrektúrázásra.

A kutatás résztvevői közül Nagy Júliának és Heltai Jánosnak néhány más a programhoz kapcsolódó közleménye is megjelent illetve elkészült. Ezek a publikációs jegyzékben szerepelnek.

A kutatás folyamán ez eredeti költségtervhez képest a személyi kifizetésekben csupán apróbb technikai módosításokra volt szükség. A PhD-hallgatók munkáját ugyanis eredetileg ösztöndíj-kiegészítéssel kívántuk honorálni, azonban egyszerűbbnek bizonyult egyéni kutatói megbízás keretében fizetni ki járandóságukat. Csekély megtakarításunk is keletkezett a személyi költségekben. Ennek magyarázata, hogy két PhD-hallgató idő előtt kivált a munkából, s őket csak részben tudtuk pótolni, illetve a témavezető nem minden évben tartott igényt a számára biztosított keretre.

Jelentősebb költség-átcsoportosításra került sor a dologi kiadásoknál. A kutatási pénzek 2001 szeptemberében nyíltak meg számunkra, ezért ebben az évben csak a legszükségesebb laptop számítógépet szereztük be. Mivel a konferenciát és a nagyobb értékű beruházásokat 2003-ra és 2004-re terveztük, 2002-ben a dologi kiadásokban jelentős tartalékokat hoztunk létre. Ezért a konferencia 2003-ban már jelentkező költségeit és egy további számítógép beszerzését gond nélkül tudtuk finanszírozni.

2004-ben a megfelelő kormányhatározat alapján közös megegyezéssel 240 E Ft-tal csökkentek a dologi kiadásokra fordítható költségek. Ennek ellenére sikerült teljesítenünk az eredeti beruházási tervünkben szereplő fénymásológép beszerzését és a konferencia kiadásainak ez évben jelentkező részét. A fénymásológép beszerzéséhez a beruházási kiadásokra (4. rovat) rendelkezésre álló összeg felül az OTKA KO 4769/2004 számú engedélye alapján a 3.2 és 3.3 rovat maradványaiból csoportosítottuk át a megfelelő összeget. Meg kell jegyezni, hogy a tervezés időszakához képest e területen jelentős árcsökkenés

történt, így az általam várthoz képest sokkal kedvezőbb áron – mintegy a kalkulált ár feléért – történt a beszerzés.

További jelentős megtakarításhoz vezetett, hogy konferenciánk megrendezéséhez a Miskolci Akadémiai Bizottság térítés nélkül bocsátotta rendelkezésünkre székházának megfelelő helyiségeit. Ezért 2004 tavaszán a konferencia után már láthatóvá vált, hogy a dologi költségek rovatain jelentős maradványok fognak keletkezni. Ekkor határoztuk el, hogy az eredeti terven túlmenően a konferencia anyagát nyomtatásban is megjelentetjük. A kiadással járó munkálatok elvégzésére kértem az OTKA-tól a kutatási határidő 2005. június 30-ig való meghosszabbítását, és hogy a dologi kiadások 3.1, 3.2, 3.3 rovatában még rendelkezésre álló összegeket, valamint a személyi költségek maradványaiból és a 2004. évi beruházási előirányzatból a szükséges költségeket a tanulmánykötet kinyomtatására fordíthassam. Az OTKA Társadalomtudományi kollégiuma elnökének jóváhagyásával a Magyar Irodalomtörténet-Modern Filológiai Zsűri elnöke mindkét kérésemet jóváhagyta. A maradványösszegeknek a tanulmánykötet kiadására való felhasználását a KO-22265/2004 számon, a kutatási határidőt pedig 2005. december 31-ig hosszabbította meg. Az engedély száma KO-33150/2004. A maradványösszegek felhasználása a pénzügyi szabályoknak megfelelően 2005. június 30-ig megtörtént.

Kutatási eredményeink nagyobb részét, mint a fentiekből is kitűnt, sikerült nyomtatásban is közzétenni, így azok a szakmai körök számára hozzáférhetőek. Ezért befejezésül csupán néhány mondatban kívánom eredményeink közül még egyszer megismételni a legfontosabb tényeket.

Eredeti szándékunknak megfelelően sikerült az érintett kutatói körök figyelmét a téma fontosságára ráirányítanunk. Kiemeltük kutatásaink tárgyát a szűkebb egyház- és dogmatörténeti szempontokból, s megőrizve e szűkebb disciplinák szakmai követelményeit és hasznosítva módszereiket, tágabb antropológiai, társadalom- és kommunikációtörténeti aspektusokból közelítettük meg a felmerülő kérdéseket. A konferenciai vitákban és utána kapott szóbeli elismeréseken és kedvező visszhangon túl a tanulmánykötetről az Irodalomtörténeti Közleményekben közvetlenül megjelenés előtt áll Molnár Antal részletes bírálata, amelyben nagyra értékeli a téma kutatásában a nemzetközi trendeknek megfelelő szemléletváltást és az egyes tanulmányok részeredményeit is.

Az adattári anyaggyűjtés során bebizonyosodott, hogy az általunk kialakított és használt módszer valóban alkalmas a hitviták nyilvántartásba-vételére, legfontosabb jellemzőiknek a legigényesebb kutatások számára is használható leírására és rögzítésére. A módszer előnye,

hogy az így összegyűjtött anyag a kutatás megfelelő fázisában könnyen elektronikus adatbázisba szervezhető, továbbá, hogy kellően mechanizált ahhoz, hogy a már publikált eredményekre támaszkodva bármikor bárki által folytatható legyen az anyaggyűjtés, akár a téma jelenlegi gazdájától függetlenül is.

Eddig közzétett eredményeink önmagukban is értékelhetők, és reményeink szerint beépülnek majd a jövő kutatásaiba. Az adattári anyaggyűjtés továbbvitele pedig elsősorban a személyi feltételek kedvező alakulásának függvénye. Mivel az anyaggyűjtés elsősorban aprólékos élő munkát igényel, legalább egy személy folyamatos foglalkoztatása révén lenne komoly előrelépés elérhető.

Budapest-Miskolc, 2006. február 28.

Heltai János
egyetemi docens
az MTA doktora